

بررسی تحلیلی اعتبار و جایگاه کتاب مهج الدعوات و منهج العبادات

تاریخ دریافت: ۹۷/۲/۳ تاریخ پذیرش: ۹۷/۲/۳۱

عباس محمودی؛ کارشناس ارشد علوم حدیث

چکیده

بسیاری از آموزه‌های دینی در قالب دعا عرضه گردیده، به همین جهت کتاب‌های متعددی به این امر اختصاص یافته است. حساسیت مقوله دعا و نیاز مضاعف جامعه به آن از یک سو، سوء استفاده‌های نامشروعی که از این موضوع شده از دیگر سو و همچنین تاثیر مستقیم شناخت میزان اعتبار هر کتاب در توجه و اهتمام به روایات آن، از طرف دیگر، ضرورت اعتبارسنجی منابع دعایی را دوچندان نموده است. یکی از مهمترین منابع دعا و حرز، کتاب مهج الدعوات و منهج العبادات تالیف سید بن طاووس است. تاکنون هیچ پژوهش مستقلی در مورد اعتبار این کتاب انجام نگرفته است. مقاله پیش‌رو با توجه به سه معیار شخصیت مولف، متن کتاب و ویژگی‌های کلی اثر، در قالبی منظم و ساختاری منسجم به اعتبارسنجی تحلیلی این کتاب پرداخته است. فایده این تحقیق علاوه بر مشخص نمودن جایگاه حقیقی کتاب مهج الدعوات، دستیابی به نویافته‌هایی درباره روش‌شناسی اعتبارسنجی کتاب‌های دعا و زیارت است. به طور کلی مهج الدعوات از اعتبار خوبی برخوردار است. شهرت مولف به صداقت و امانت، تخصص وی، تایید محتوای کتاب توسط ایشان و هم‌خوانی متون آن با مسلمات دین و مذهب، برخی از معیارهایی است که اعتبار این اثر را دوچندان نموده است.

کلیدواژه‌ها: مهج الدعوات، سید رضی الدین طاووس، اعتبارسنجی، دعا و زیارت، منابع حدیثی.

طرح مسأله

هنگام مواجهه با کلام منسوب به معصومان علیهم السلام نباید پیش از بررسی عالمانه، آن را به صورت قطعی پذیرفت و یا انتساب آن را به معصوم مردود دانست؛ زیرا تا وقتی صدور کلامی از معصوم ثابت نشود، نسبت دادن آن به ایشان روا نیست و عمل و اعتقاد به آن - الزاماً - تأمین‌کننده سعادت بشر نخواهد بود. از طرف دیگر، به بهانه وجود روایات ضعیف نیز نمی‌توان میراث حدیثی را کنار گذاشت؛ لذا برای پذیرش و یا ردّ هر سخنی نیاز به مشخص شدن درجه اعتبار آن است به همین جهت شناخت میزان اعتبار کتابی که مشتمل بر اخبار معصومان علیهم السلام است، تاثیر مستقیمی در توجّه به روایات آن دارد. یکی از قالب‌های بیان آموزه‌های دینی، دعا است و کتاب‌های متعددی به سبک دعا عرضه گردیده است. حساسیت مقوله دعا و نیاز مضاعف جامعه به آن از یک سو و سوء استفاده‌های نامشروعی که از آن شده از دیگر سو، ضرورت اعتبارسنجی منابع دعایی را دو چندان نموده است.

تاکنون مقالات و آثار متعددی با هدف اعتبارسنجی منابع حدیثی شیعه انتشار یافته است. هر یک از مولفان، الگویی متفاوت از دیگران را برای سنجش اعتبار و شناسایی جایگاه کتب، بیان داشته‌اند. (به عنوان نمونه رجوع کنید به مقاله بررسی اعتبار روایات تحف‌العقول، مجله علوم قرآن و حدیث، ش ۹۶؛ بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام، موجود در ویکی فقه؛ بررسی جایگاه، اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمه، مجله

مطالعات قرآن و حدیث؛ ارزش و جایگاه کتاب دعائم الاسلام در فقه شیعه، فصلنامه فقه، ش ۱۵) اما الگویی ویژه برای کتاب‌های دعا ارائه نگردیده است. نوشتار حاضر با اقتباس از ملاک‌های اعتبارسنجی منابع حدیث شیعه (این پژوهش توسط محمد مهدی احسانی فر در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد ارائه گردیده است) در قالب و شیوه‌ای نو، با توجه به سه محور اصلی جایگاه و شخصیت مؤلف، ویژگی‌های کتاب و متن آن به بررسی تحلیلی جایگاه کتاب مهج الدعوات و منهج العبادات پرداخته و توانسته اعتبار و جایگاه خوبی را برای این اثر به اثبات برساند.

مقاله حاضر در سه بخش تنظیم گردیده است. الف) ویژگی‌های مؤلف. ب) ملاک-های مربوط به ویژگی‌های کلی کتاب. ج) ملاک‌های مربوط به متن کتاب.

الف) ویژگی‌های مؤلف

شناسایی دقیق مؤلف و مشخص نمودن جایگاه وی، در رتبه‌بندی کتاب موثر است. در این بخش از پژوهش، شناخت تحلیلی مؤلف و همچنین جایگاه علمی وی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۱. شناسایی ویژگی‌های شخصی سید بن طاووس

جایگاه خانوادگی مولف و زهد و تقوای او به طور طبیعی در نوشته‌های وی تاثیر گذار خواهد بود. به همین دلیل پس از بررسی نسب و خانواده سید بن طاووس به ویژگی‌های دیگر وی مانند زهد و تقوا و صفای دل پرداخته می‌شود.

۱-۱. نسب و خانواده

سید رضی الدین، علی بن موسی بن جعفر بن طاووس حسنی حلی، (نسب وی در اجازات بحارالانوار چنین آمده است. «علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن احمد بن محمد (طاوس) بن اسحاق بن حسن بن محمد بن سلیمان بن داود بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب.» (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۲: ۳۷/۱۰۷) مشهور به سید بن طاووس، در روز ۱۵ محرم سال ۵۸۹ هـ.ق در شهر حلّه عراق به دنیا آمد. (امین، ۱۴۲۲: ۸/ ۳۵۸ و ۳۶۰؛ حسینی جلالی، ۱۴۲۲: ۱/ ۶۵۶) وی از نوادگان امام حسن مجتبی علیه‌السلام بود. (امین، ۱۴۲۲: ۸/ ۳۵۸ و ۳۶۰؛ حسینی جلالی، ۱۴۲۲: ۱/ ۶۵۶) پدرش، موسی بن جعفر، از راویان و محدثان بزرگ بوده (آقا بزرگ تهرانی، بی‌تا: ۱۶/ ۱۶۱) و مادر او نیز دختر ورام بن ابی فراس بن حمدان، (به همین دلیل است که سید بن طاووس برخی موارد می‌گوید: «جدی ورام بن ابی فراس» (ر.ک: ابن طاووس، بی‌تا: ۶) و گاهی می‌گوید: «جدی الشیخ الطوسی» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۳۱) از علمای بزرگ امامیه بوده، مادر پدرش نیز نوه شیخ طوسی است. (امین، ۱۴۲۲: ۳/ ۱۸۹؛ سبحانی،

۱۳۷۶: ۱۸۰/۷) سید بن طاووس را ذوالحسین می‌گفتند. (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۲۹۴) زیرا از طرف جده خود ام کلثوم دختر امام سجاد علیه‌السلام به امام حسین علیه‌السلام می‌رسید. (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴۵؛ ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۰۲ و ۱۷۴) سید، لقب طاووس را از جد هفتمش محمد بن اسحاق که از سادات بزرگوار مدینه بوده و به جهت زیبایی به طاووس مشهور شده بود، کسب نموده بود. (امین، ۱۴۲۲: ۸/ ۳۵۸؛ قمی، بی‌تا: ۴۳۹/۲) دختر اول ایشان به نام شرف‌الأشراف در سن دوازده سالگی حافظ کل قرآن بوده (ر.ک: ابن طاووس، بی‌تا: ۵۳ و ۵۴) و دختر دومش فاطمه نیز قبل از نه سالگی حافظ قرآن شد و پدرش به وی و برادرانش اجازه روایت امالی شیخ طوسی داد. (غروی نایینی، ۱۳۸۶: ۲۸۵) وی پس از سالها تلاش علمی در سال ۶۶۴ هجری در سن ۷۵ سالگی در شهر بغداد وفات یافت. (امین، ۱۴۲۲: ج ۸/ ص ۳۵۸ و ۳۶۰؛ حسینی جلالی، ۱۴۲۲: ۶۵۶/۱)

۱-۲. زهد و تقوا

سید بن طاووس در زهد و تقوا اشتهار داشت. ایشان همواره مراقب گفتار و کردار خود بود تا جایی که او را سید اهل مراقبه می‌گفتند. علامه حسینی طهرانی می‌گوید: «استاد ما علامه طباطبایی دو نفر از علمای اسلام را بسیار احترام می‌نمود و از آنها با عظمت یاد می‌نمود یکی سید بن طاووس و دیگری سید بحرالعلوم.» (ر.ک: حسینی تهرانی، ۱۳۶۰: ۵۳ و ۵۴) تمام تلاش ابن طاووس، ذکر و یاد خدای متعال بود. وی به فرزندش وصیت می‌کند به دنبال علمی که خداوند او را موظف به

فراگیری آن نکرده، نرود و به مطالعه کتابی که او را از یاد خداوند باز می‌دارد، پرهیز کند. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۹۰)

سید از عبادت لذت می‌برد و جشن تکلیف از افتخارات ایشان است. وقتی پانزده سالش تمام شد و وارد سال شانزدهم شد، گفت باید شاکر باشم که تا دیروز لایق محضر الهی نبودم که خدا با من سخن بگوید؛ لایق نبودم جزو خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» باشم، خداوند چیزی از من بخواهد، به من فرمان بدهد و من اطاعت کنم؛ اما از امروز به حدی رسیدم که خدای سبحان به من دستور می‌دهد، با من حرف می‌زند، مرا مخاطب قرار می‌دهد و این روز عید من است. لذا جشنی گرفت و عده‌ای را دعوت کرده، پذیرایی کرد و شیرینی داد. مردم گفتند چه جشنی است؟ گفت جشن تشریف است نه تکلیف. من مشرف شدم نه مکلف؛ چون هیچ سختی ندارد، شرافت است.

وی بسیار اهل احتیاط بود و از نشستن بر مسند فتوا خودداری نمود. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۶۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۲/۱۰۷) ایشان از پذیرش مسند قضاوت نیز پرهیز نمود. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۶۵) وقتی المستنصر بالله، خلیفه عباسی، پیشنهاد منصب فتوا، نقابت سادات، حتی وزارت، سفارت و... را به او داد، نپذیرفت و در پاسخ فرمود: «اگر من در جهت مصلحت شما عمل کنم باید رابطه خویش را با خداوند قطع نمایم و اگر بر اساس اوامر الهی و عدل و انصاف حرکت نمایم، خاندان، سفیران و وزرای تو آن را تحمل نخواهند کرد.» (امین، ۱۴۲۲: ۳۶۰/۸؛ ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۶۸-۱۶۹). در حقیقت، ایشان با این

سخن به ردّ حکومت‌های جائر پرداخت) او به دلیل ترس از گرفتار شدن به دنیا از ازدواج با دختر نصیر الدین ناصر بن مهدی، وزیر خلیفه ناصر عباسی امتناع ورزید و از حله به کاظمین رفت.

۱-۳. صفای دل

نیّت و عمل خالصانه، دل را صیقل داده و از بیان آنچه مورد رضایت پروردگار نیست، تبری می‌جوید. بدیهی است اخلاص، در اعتبار آثار علمی افراد موثر بوده و باعث اقبال عالمان به آن می‌گردد. سید بن طاووس از جمله نمونه‌های عملی است که به مقام مخلصین رسیده است. او خود می‌گوید: «همیشه مراقب بوده‌ام که عملم برای مجرد ثواب و زیارت نباشد، بلکه فقط خالصاً لوجه الله باشد.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۰۶: ۶۵) و در جای دیگری می‌نویسد: «خداوند بر من منت نهاد و هدایت کرد به اخلاص در عبادتش بدون تعلقِ خاطری به بخشش‌هایش و ترس از نقت‌هایش.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۲۲۲) بدیهی است شخصیتی که چنین مراقبت و مواظبت داشته، نسبت به نقل کلمات معصومان علیهم‌السلام نیز دقت ویژه دارد، لذا همین امر، اعتباری ویژه به کتاب‌های او بخشیده است.

یکی دیگر از مسائلی که سید را متمایز ساخته، عشق وصف ناشدنی و ارتباط تنگاتنگ وی با امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه است. محدث نوری پس از ذکر یکی از ملاقاتهای سید با امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه می‌نویسد: «در موارد متعددی از کتب سید خصوصاً کشف‌المحجّه ظاهر است که باب ملاقات با امام عصر عجل-

الله تعالی فرجه برای وی مفتوح بوده است.» (ر.ک: نوری (الخاتمه)، ۱۴۰۸: ۴۴۱/۲)

سید بن طاووس به مرحله‌ای از ایمان و تقوا رسیده بود و به دیانت خود ایمان داشت که پیروان ادیان دیگر را به مباحله دعوت می‌نمود، چنانکه خود می‌گوید:

«من بعضی از یهود و نصاری که علناً دین اسلام را انکار می‌کردند دعوت به مباحله کردم که دیگر برای هر کسی که از این مباحله مطلع می‌شود شبهه‌ای باقی نماند؛ اما آنها حاضر نشدند؛ زیرا اگر مباحله می‌کردند، یا باید اسلام را می‌پذیرفتند و یا مغلوب می‌گشتند.» (ر.ک: ابن طاووس، بی‌تا: ۶۰۴)

علامه حلّی، شاگرد سید بن طاووس، استاد خود را صاحب کرامات می‌داند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۷/۶۳ و ۶۴) علامه مجلسی نیز وی را موثق، زاهد و جمال العارفین معرفی می‌کند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۷/۶۳ و ۶۴) محدث قمی درباره وی می‌نویسد: «سید رضی الدین ابوالقاسم بزرگوار، باتقوا، زاهد، سعادت‌مند، پیشوای عارفان، چراغ شب‌زنده‌داران، صاحب کرامات، طاووس آل طاووس بوده است.» (قمی، ۱۳۸۵: ۵۴۲/۱)

علامه تهران‌ی از استادش علامه محمد حسن طباطبایی (برادر علامه طباطبایی) نقل می‌نماید: «ما روح بسیاری از علماء را حاضر کردیم و سؤالاتی نمودیم مگر روح دو نفر را که نتوانستیم احضار کنیم، یکی روح مرحوم سید بن طاووس و دیگری روح مرحوم سید مهدی بحرالعلوم رضوان‌الله‌علیهما. این دو نفر گفته بودند ما وقف خدمت حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام هستیم و ابداً مجالی برای پائین آمدن نداریم.» (ر.ک: حسینی تهرانی، ۱۳۹۵: ۱۸۳/۱) علامه حسن زاده درباره سید می‌گوید: «آن جناب در کتاب شریف اقبال فرموده است:

«من بدون استهلال و رجوع به جدول تقویم از اوّل ماه و هلال آن باخبرم، و نیز از لیلة‌القدر آگاهی دارم».

۲. جایگاه و شئون علمی مولف

بدیهی است که جایگاه علمی مولف تاثیر مستقیم در اعتبار آثار علمی وی دارد. سید بن طاووس، در فراگیری علوم اسلامی با جدیت تلاش می‌نمود و سعی داشت در هر رشته‌ای قدم می‌گذارد آن را به نهایت برساند؛ زیرا جدش ورام در کودکی به او سفارش نمود: «در هر رشته‌ای از علم و عمل وارد شدی به درجه پایین آن قانع مباش.» لذا سید نیز به فرزندش سفارش می‌نمود فقه را به صورتی بخوان که دیگر مقلد کسی نباشی؛ زیرا هر کس به درجه پایین قانع شود، مغبون است. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۸۵) اساتید، شاگردان، آثار، سفرهای علمی، تخصص مولف، هوش و ذکاوت مولف، تجربه علمی و دقت در نقل مطالب از جمله معیارهای تشخیص جایگاه علمی افراد است.

۲-۱. اساتید

عوامل متعددی در شکل‌گیری شخصیت افراد موثرند که یکی از مهمترین آنها استاد است. سید بن طاووس از محضر اساتید متعدد و سرشناسی مانند پدرش موسی بن جعفر بن طاووس حسنی، (ر.ک: سبحانی، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۷ و ۱۸۱) جدش،

ورام بن ابی فراس، ابن نما حلّی و فنّار بن معد موسوی بهره برد. (ر.ک: سبحانی، ۱۳۷۶: ۱۸۰/۷ و ۱۸۱)

۲-۲. شاگردان

یکی از راه‌هایی که می‌توان با آن درجه علمی افراد را مشخص نمود تعداد شاگردان و درجه علمی آنان است؛ زیرا شاگردان عالم و برجسته، عالم بودن استاد خود را اثبات می‌نمایند. سید بن طاووس در دوران عمر شریف خود توانست شاگردان متعددی تربیت نماید. در این میان می‌توان به بزرگانی مانند شیخ یوسف سدیدالدین (پدر علامه حلّی)، علامه حلّی، حسن بن داوود حلّی، عبدالکریم بن احمد بن طاووس و علی بن عیسی اربلی اشاره نمود. (برای شناخت دیگر شاگردان وی ر.ک: آقا بزرگ تهرانی، ۱۹۷۲: ۱۱۷)

۲-۳. آثار علمی

کمیت و کیفیت آثار علمی از مولفه‌های شناخت جایگاه علمی افراد است. سید ابن طاووس حدود ۵۰ اثر تألیف نمود. یکی از امتیازات سید بن طاووس دسترسی به منابع متقدم بود؛ زیرا وی کتابخانه‌ای غنی که حدود ۱۵۰۰ اثر در آن وجود داشت از جدش به ارث برده بود و به گفته خودش تمام آن کتابها را مطالعه کرده یا درس گرفته بود و در تألیف آثار خویش از آنها استفاده نمود. همین علت باعث شد مطالب کتاب *مهج الدعوات* نیز به‌طور مستقیم از آثار گذشتگان نقل گردد که خود

اعتباری مضاعف به این کتاب بخشیده است. دیگر آثار علمی سید عبارتند از: «جمال الأسبوع بكمال العمل المشروع»، «فلاح السائل و نجاح المسائل»، «سعد السعود»، «الامان من أخطار الاسفار»، «الدروع الواقية»، «الاقبال لصالح الاعمال»، «مصباح الزائر»، «كتاب المجتبی»، «الطرایف فی معرفة المذاهب»، «الاجازات»، «الاصطفاء فی تاریخ الملوك و الخلفاء»، «أنوار أخبار أبی عمرو الزاهد»، «البهجة لثمره المحجّة»، «التحصين فی أسرار ما زاد علی كتاب اليقين»، «التوفيق للوفاء بعد التفريع»، «ربيع الالباب»، «روح الاسرار و روح الاسمار»، «غياث سلطان الوری لسكان الثرى»، «الطرف من الانباء و المناقب»، «فتح الابواب بين ذوی الالباب»، «فتح محجوب الجواب الباهر فی شرح وجوب خلق الكافر»، «فرحه الناظر و بحجته الخواطر»، «القبس الواضح من كتاب الجليس الواضح»، «محاسبه النفس»، «كشف المهجّة لثمره المهجّة»، «الملهوف علی قتلى الطفوف» در تاریخ کربلا، «اليقين فی إمره امير المؤمنين علی بن ابی طالب»، «مهمات فی صلاح المتعبّد و تتمات لمصباح المتهدّد»، «المضمار»، «مسالك المحتاج الی مناسك الحاج»، «فرج المهموم بمعرفة منهج الحلال و الحرام من علم النجوم»، «الملاحم و الفتن فی ظهور الغائب المنتظر»، «كتاب التكليف».

۲-۴. سفرهای علمی

سفرهای علمی جزو امتیازات یک مؤلف است؛ زیرا با سلیقه‌ها، فنون و روش‌های مختلف علمی آشنا گردیده و در پختگی و تجربه علمی وی موثر است. سید بن

طاووس جهت فراگیری علوم مختلف به شهرهای بغداد، نجف، کربلا، کاظمین، سامراء و خراسان سفر کرد. (ر.ک: امین، ۱۴۲۲: ۸/ ۳۵۹ - ۳۶۱؛ سبحانی، ۱۳۷۶: ۱۸۱/۷)

۲-۵. تخصص مولف کتاب

بدیهی است آثاری که یک متخصص در رشته خود تالیف نماید از استحکام و قوت بیشتری برخوردار است. سید بن طاووس گرچه فقیه، ادیب و شاعر بود؛ اما در موضوع ادعیه و زیارات تخصصی ویژه داشت و اکثر تالیفات وی در این رشته تحریر شده است. (ر.ک: حر عاملی، ۱۴۳۱: ۲/ ۲۰۵-۲۰۷؛ امین، ۱۴۲۲: ۸/ ۳۶۰-۳۶۱؛ سبحانی، ۱۳۷۶: ۱۸۱/۷) یکی از مسائلی که تبخّر و تسلط کامل سید بر مباحث را نشان می‌دهد، چرک‌نویس نداشتن کتابهای وی است. بسیار نادر هستند کسانی که بتوانند بدون چندبار نوشتن و پاک کردن و حذف و اضافه، مطلبی را چنین دقیق و صحیح بنویسند. سید بن طاووس در آخر اقبال‌الاعمال می‌گوید: «کتابهایی که در دعا نوشته‌ام بر عادت و روش اهل تصنیف و تألیف نبوده و در نزد من چیزی به نام چرک‌نویس نیست.» (ابن طاووس، ۱۳۷۶: ۳/ ۳۶۹) و در آخر سعدالسعود می‌نویسد: «این کتاب نیز مانند سائر مصنّفات ما بر طبق عادتی که داریم چرک‌نویس ندارد، بلکه چرک‌نویس و پاک‌نویس آن یکی است.» (ر.ک: ابن طاووس، بی‌تا: ۶۰۴)

۲-۶. هوش و ذکاوت مولف

سید با درکی قوی و هوشی سرشار قدم در راه علم نهاد و در این راه سعی و تلاش بسیار نمود. (ر.ک: سبحانی، ۱۳۷۶: ۷/۱۸۰ و ۱۸۱) چنان که در اندک زمانی از تمام هم شاگردی‌های خود سبقت گرفت. وی در «کشف المحجّه» می‌گوید: «وقتی من وارد کلاس شدم آنچه را دیگران در طول چند سال آموخته بودند، در یک سال آموختم و از آنان پیشی گرفتم.» در اندک زمانی در علم فقه مهارت یافت و پس از آنکه مدت دو سال و نیم به تحصیل فقه پرداخت، خود را از استاد بی‌نیاز دید. (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۸۵) سید می‌گوید: «آنچه از ادعیه انشاء کرده‌ام همه آنها بدون فکر و تأمل بوده، بلکه آنها را مالک اشیاء و پروردگارم بر من افاضه کرده است.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۹-۲۰)

۲-۷. تجربه علمی مولف

بدیهی است هرچه شخصیت علمی یک مولف از پختگی بیشتری برخوردار باشد، آثار و بیانات علمی نیز جامعیت بیشتری داشته و از این جهت بر اعتبار اثر می‌افزاید. مناظره، از سخت‌ترین کارهای علمی است که فقط بزرگان اهل و متخصصان از عهده آن برمی‌آیند. معمولاً افراد مناظره کننده، علمیت آنها ثابت گردیده است. سید بن طاووس، مناظره‌های متعددی با فرق مختلف اسلامی، انجام داده است. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۴۲ و ۱۰۲) مهج الدعوات از آخرین تألیفات سید بن طاووس است که در سال ۶۶۲ هـ.ق؛ یعنی دو سال قبل از وفات ایشان به

پایان رسیده است. (افندی اصفهانی، ۱۴۱۰: ۲۱۷) لذا این کتاب از این جنبه اعتبار خوبی دارد.

سید بن طاووس وقتی دعاهایی را که متون آنها شبیه یکدیگر است نقل می‌کند، علت تکرار آن را بیان نموده و این خود نشانگر تسلط کامل وی بر مطالب کتاب است به عنوان مثال وقتی دعایی با عنوان «و من ذلک دعاء الصادق علیه‌السلام لما استدعاه المنصور مرهً سابعه» را نقل می‌کند، می‌گوید: «گرچه این حرز را قبلاً ذکر کردیم؛ اما به دلیل اضافاتی که در متن دارد، آن را دوباره بیان می‌کنیم.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۰۱)

۲-۸. حفظ امانت داری و دقت در نقل مطالب

سید در جای جای این کتاب شریف، دعاها و حرزهایی از خود با عنوان «دعاء ورد علی خاطری» نقل نموده است. سید ابن طاووس، علاوه بر آن، بر اساس قرائنی که در دست داشته حتی اگر احتمال می‌داده بخشی از یک دعا یا حرز از غیر معصوم است، برای حفظ امانت داری آن را حذف نکرده؛ ولی پس از ذکر، آن را گوشزد نموده است. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۳۰۸) به عنوان مثال وقتی دعایی با عنوان «و من ذلک دعاء یوسف ع فی بعض أوقات بلواه» چنین نقل می‌کند «... يَا غَافِرَ الذُّنُوبِ يَا عَلَّامَ الْغُيُوبِ يَا سَاتِرَ الْعُيُوبِ أَسْأَلُكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَأَنْ تُغْفِرَ لِي وَ لِوَالِدَيَّ وَ تَجَاوَزَ عَنَّا فِيمَا تَعَلَّمُ فَإِنَّكَ الْأَعَزُّ الْأَكْرَمُ.» می‌گوید:

«احتمال دارد اَسْأَلُكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ تا آخر دعا، اضافه راویان باشد.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۳۰۸)

یکی دیگر از دقت‌های سید در مقایسه نسخه‌های مختلف با یکدیگر است. ایشان پس از مراجعه به نسخ متعدد و ارائه گزارش، صحیح‌ترین نسخه را در کتاب خود آورده است. به عنوان نمونه پس از بیان عبارت «يَا مَشْهُورًا فِي الْأَرْضِينَ يَا مَشْهُورًا فِي الْآخِرَةِ يَا مَشْهُورًا فِي الدُّنْيَا جَهَدْتَ الْجَبَابِرَةَ وَالْمُلُوكُ عَلَى إِطْفَاءِ نُورِكَ وَ إِخْمَادِ ذِكْرِكَ فَابِي اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورِكَ...» امتناع نمود خدای متعال مگر آنکه تمام نماید نور تو را.» می‌نویسد: «در نسخه‌ای دیدم: «و آیت إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورِكَ؛ امتناع نمودی تو، مگر آن که تمام نمائی نور خود را.» آمده است. (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۴۲) وی تا اطمینان و یقین نداشت، نام کتابی را بیان نمی‌نمود و آن را به شخصی منتسب نمی‌کرد به عنوان نمونه هنگام ذکر یکی از دعاهای امام صادق علیه‌السلام آورده است: «ما این دعا را از کتابی نقل کردیم که قطع آن به قدر نصف ثمن کاغذ بود و مشتمل بر چند کتاب بود که اول آن کتاب «التنبيه لمن يتفكر فيه» (تنبيه برای کسی که در او تفکر نماید) است و این دعا در آخر آن کتاب بود و در آن کتاب نوشته بود که: از محمد بن عبد الله اسکندری روایت شده ...» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۰۱) سید گرچه مشخصات کتاب را بیان نموده؛ اما نامی از آن نیاورده و آن را به شخصی منتسب ننموده است. سید بن طاووس هنگام نقل حکایت خوابی که به سبب صدور یکی از دعاهای امیر مومنان علیه‌السلام مرتبط است، می‌نویسد: «این حکایت را در آخر کتابی که قطع آن به قدر یک شانزدهم

کاغذ کامل، و به خط ابن باقلانی بود، دیدم؛ اما خط این نوشته با خط کتاب متفاوت بود.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۹۷) اشاره سید به تفاوت خط، نهایت احتیاط و وارستگی وی را می‌رساند که در اعتبار کتاب موثر است.

ب) ملاک‌های مربوط به ویژگی‌های کلی کتاب

شناخت ویژگی‌های کلی منبع روایی می‌تواند در تعیین اعتبار آن موثر باشد. قدمت، شهرت، هویت، استناد مطالب، اهتمام مولف به کتاب و نسخه‌ها و چاپ‌های کتاب در این محور قابل ارزیابی است.

۱. قدمت کتاب

مراد از قدمت در کتب روایی، نزدیکی آن به عصر معصومان علیهم‌السلام است. هرچه کتاب به آن عصر نزدیک‌تر باشد از اعتبار بیشتری برخوردار است؛ زیرا واسطه‌ها کمتر شده و احتمال اشتباه در انتقال سخن معصوم کاهش می‌یابد. گرچه کتاب *مهج الدعوات* در قرن هفتم نوشته شده؛ اما منابع این کتاب، اصول و کتب اولیه است لذا از این منظر از جایگاه خوبی برخوردار است؛ مضافاً که بسیاری از منابع *مهج الدعوات* اکنون موجود نیست و این اثر، خود به عنوان منبع و مصدر اصلی در این زمینه محسوب می‌گردد. سید در موارد متعددی به قدمت منابع خود اشاره نموده است. به عنوان نمونه در بیان دعایی که جبرئیل به رسول خدا صلی-الله‌علیه‌وآله‌آموخت می‌فرماید: «وَجَدْتُ فِي كِتَابِ عَتِيقٍ - تَارِيخُ كِتَابَتِهِ أَكْثَرُ مِنْ

مَائَتِي سَنَهٍ إِلَى تَارِيخِ سَنَةِ خَمْسِينَ وَ سِتِّمِائَةٍ...» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۸۴) یا هنگام ذکر دعای امام صادق علیه‌السلام وقتی که منصور دوانیقی آن حضرت را احضار نمود، فرموده است «وجدتها فی کتاب عتیق فی آخره و کتب الحسین بن علی بن هند بخطه فی شوال سنه ست و تسعين و ثلاثمائه.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۹۳)

۱۲۵

حسنا

بررسی تحلیلی اعتبار و جایگاه کتاب مهج الدعوات و منهج العبادات / عباس محمودی

۲. شهرت کتاب

هرچه یک کتاب بیشتر مورد توجه عالمان دین قرار گیرد، از شهرت بیشتری برخوردار خواهد گردید و این شهرت بر اعتبار اثر می‌افزاید. کتاب‌های سید بن طاووس در موضوع دعا، احراز و زیارات، از مهمترین آثار شیعه بوده و به عنوان کتاب‌های مرجع در این موضوع محسوب می‌شوند. کتاب *مهج الدعوات*، همیشه مورد توجه محدثان و عالمان بعد از سید بن طاووس بوده و از آن در آثار خود یاد کرده‌اند. علامه مجلسی در موارد متعددی از این کتاب نقل نموده است. تقی‌الدین ابراهیم بن علی کفعمی که خود در این رشته تخصص داشته بارها در آثار علمی-اش از جمله مصباح از *مهج الدعوات* نقل نموده است این در حالی است که در مقدمه مصباح می‌گوید: «کتاب مصباح را از کتاب‌های مورد اعتمادی جمع‌آوری کردم که باید به ریسمان محکم آنها چنگ زده شود.» *مهج الدعوات* از چنان جایگاهی برخوردار بوده که در قرن دوازده هنگامی که هنوز بسیاری از کتب مرجع دعایی شیعه ترجمه نشده بود، توسط محمد تقی طبسی به فارسی ترجمه گردید.

۳. هویت کتاب

روشن بودن هویت کتاب، نشانه شناخته بودن آن در اعصار مختلف و توجه و اهتمام علما به آن است که خود بر اعتبار اثر می‌افزاید. یکی از ملاک‌های شناخت هویت هر کتاب، ثابت بودن انتساب آن به مولف است که خود تاثیر مستقیمی در اعتبار آن دارد زیرا تا انتساب ثابت نشود ملاک‌های مربوط به مولف کارآیی نخواهد داشت. در انتساب کتاب *مهج الدعوات* به سید بن طاووس هیچ شکّی وجود ندارد و تا کنون هم کسی ادعایی بر نسبت این کتاب به شخص دیگری ننموده است. در جای جای این کتاب، شواهدی بر تالیف آن توسط علی بن طاووس وجود دارد به عنوان نمونه سید هنگام ذکر دعای علوی مصری می‌نویسد: «يقول علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد بن محمد طاووس مصنف هذا الكتاب» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۷۸)

۴. استناد مطالب

بدیهی است مسند بودن روایات یک کتاب، اعتباری مضاعف عاید آن می‌نماید. به همین دلیل بسیاری از محدثان سعی می‌نمودند سند روایت را تا معصوم ذکر کنند، البته میزان پای بندی به سند در روایات فقهی بیش از دیگر موضوعات بود، ولی با وجود این، سید بن طاووس تلاش وافری انجام داده تا حتی المقدور اسناد و طرق متعدد هر دعا و حرز را بیابد به عنوان نمونه هنگام نقل دعای عشرات می‌گوید: «برای این دعا شش روایت مختلف یافتم.» (طبسی، ۱۳۷۹: ۲۴۵) ایشان برخی

موارد سلسله سندهای دعاها و روایات را به طور کامل ذکر نموده؛ اما وقتی روایت را از منبعی مشهور نقل نموده برای اختصار، سند را حذف و به مسند یا مرسل بودن آن اشاره کرده است به عنوان مثال هنگام نقل یکی از دعاها می‌گوید: «وَرَأَيْتُ مِنْ كِتَابِ الدُّعَاءِ لِمُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ الْكَلْبِيِّ بِإِسْنَادِهِ ...» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۳۳۳. سند کلینی در این روایت چنین است: «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أُسْبَاطٍ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ يَسَارٍ عَنْ بَعْضِ مَنْ رَوَاهُ قَالَ قَالَ.» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵۹/۲) وی در بسیاری موارد نام مأخذ و منبع دعا را هم آورده است به عنوان نمونه هنگام نقل یکی از دعاهای امیرالمومنین علیه‌السلام در روز صفین می‌نویسد: «وَجَدْنَاهُ وَرَوَيْنَاهُ مِنْ كِتَابِ الدُّعَاءِ وَالدُّكْرِ تَصْنِيفِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدِ الْأَهْوَازِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ ...» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۰۳)

۵. اهتمام مولف به کتاب

هرچه اهتمام و توجه مولف به کتابش بیشتر باشد، آن اثر از پختگی و جامعیت بیشتری برخوردار و سهو و خطا در آن کمتر خواهد بود و این یعنی بالا رفتن اعتبار کتاب. نام‌گذاری کتاب توسط مولف، تایید محتوای کتاب توسط مولف و باب بندی و نظم خاص کتاب، از جمله قرینه‌های اهتمام مولف به اثر است.

۷-۱. نام گذاری کتاب

یکی از قرینه‌هایی که نشان از اهتمام و توجه مولف به کتاب خود بوده انتخاب عنوان و نام نیک برای کتابش است. همخوانی نام کتاب با مطالب مطرح شده در آن، نشان از اهمیت اثر نزد وی نیز هست. سید بن طاووس در مقدمه این کتاب نسبت به انتخاب عنوان اثر می‌نویسد: «چون دعاهای انتخاب شده در این رساله به منزله حیات و جانند نسبت به سایر دعاها و به منزله راه راستند جهت طالبان دعا، این اثر را به کتاب «مُهَج الدَّعَوَات و منهج العبادات» نامگذاری نمودم.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: مقدمه کتاب)

۷-۲. تایید محتوای کتاب توسط مولف

بدیهی است تایید محتوای کتاب توسط مولفی پیراسته و شناخته شده مانند سید بن طاووس اعتباری مضاعف نصیب آن اثر می‌نماید. سید بن طاووس، درباره کتاب *مهج الدعوات* می‌گوید: «من در اوقاتی به مداومت و مواظبت دعاها، انواع ریاضات را تحمل نمودم تا حرزها، قنوت‌ها، حجب‌ها و دعاهایی که با سندهای معتبر از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اثنی عشر علیهم السلام روایت شده و کمال اعتماد به آنها داشتم را برگزیدم و چون دعاهای انتخاب شده و جمع شده در این رساله به منزله حیات و روح نسبت به سایر دعاها و به منزله راه راست برای جویندگان دعا است. این رساله را به «مهج الدَّعَوَات و منهج العبادات» نامیدم.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۳)

به نظر می‌رسد عادت سید بر این بوده تا اطمینان به مطلبی حاصل ننماید، آن را نقل نکند و اگر در مورد مولف یا کتابی ضعفی وجود داشته هنگام نقل آن مطلب به گونه‌های مختلف به مخاطبان خود اطمینان از صحّت آن مطلب نزد خود می‌دهد به عنوان نمونه وقتی در بیان انواع استخاره، نوعی استخاره را از کتاب *الدعوات* ابوالعباس مستغفری نقل نموده، (درباره شیعه یا سنی بودن ابوالعباس مستغفری نظرات متفاوتی وجود دارد. نگارنده این مباحث در مقاله‌ای جداگانه با عنوان « بررسی تحلیلی اعتبار و جایگاه کتاب طب‌النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله» همه قرائن شیعه یا سنی بودن وی را بیان داشته است. ر.ک: محمودی، ۱۳۹۲، ۷/ ۱۲۱-۱۲۳) با تعریف و تمجیدهایی که از او نموده معلوم می‌شود که این روایت را قبول کرده است. (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۵۵ و ۱۵۶) ابن طاووس در کتاب *مهج‌الدعوات* به گونه‌های مختلف در رابطه با درستی مطلب بیان شده، به مخاطب اطمینان می‌دهد؛ به عنوان نمونه هنگام بیان دعایی از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، به مجربّ بوده آن اشاره فرموده و می‌نویسد: «و من ذلك دعاء مجربّ». (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۷۵) وی در جای دیگری هنگام بیان نمودن حرزی، چنین از محتوای آن دفاع می‌کند: «هو دعاء جلیل، مضمون الإجابة». و در ادامه می‌گوید: «و هو حرز جلیل و هو دعاء عظیم مبارک مستجاب ... فلما ورد أبو مخلد عبد الله بن يحيى من بغداد لرسالة خراسان إلى عند الأمير بن الحسن نصر بن أحمد ببخارا كان هذا الحرف مكتوبا في دفتر أوراقها من فضة و كتابتها بماء الذهب وهبها من الشيخ أبي الفضل محمد بن عبد الله البلعمي و قال له إن هذه من أسنى التحف و أجل الهبات فمن

وفقه الله عز و جل لقراءته صبيحهُ كل يوم حفظه الله من جميع البلايا و أعاده من شر مرده الجن و الإنس و الشياطين و السلطان الجائر و السباع و من شر الأمراض و الآفات و العاهات كلها و هو مجرب إلا أن يخلص لله عزوجل.» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۰۳) ابن طاووس هنگام ذکر دعای دیگری می‌گوید: «و اعلم أن هذا دعا عظیم من أسرار الدعوات.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴۵)

یکی دیگر از روش‌های سید برای تایید محتوای کتاب که باعث قوت این اثر گردیده، نقل دعاها و حرزهای مشهور و منقول بین عالمان بوده است، چنان‌که گاهی به این مطلب اشاره می‌نماید؛ به عنوان نمونه هنگام ذکر حرز امام جواد علیه‌السلام می‌نویسد: «ذکرها جماعه من أصحابنا و نحن نروها و نقلها.» (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۷۴)

۷-۳. باب بندی و نظم خاص

هرچند باب‌بندی و نظم ویژه حاکی از دقت و صرف وقت بیشتر مولف برای کتاب خود است و بر اعتبار آن می‌افزاید؛ اما برخوردار نبودن همه کتابها از نظم ظاهری دقیق، نشانگر بی‌دقتی یا کوتاهی مولف نیست، بلکه هدف و انگیزه مولف در تنظیم و باب‌بندی بسیار مهم است. سید بن طاووس در مورد عدم باب‌بندی و فصل بندی کتاب *مهج الدعوات* می‌نویسد: «حرزها، قنوت‌ها، حجب و سایر دعاها را به ابواب و فصول از یکدیگر جدا و ممتاز نساخته، بلکه همگی آنها را ایراد نمودم به منزله یک بوستان که مشتمل باشد بر شکوفه‌های رنگارنگ و میوه‌های گوناگون و

به منزله یک باغ باشد جهت رسیدن به محصول و ظفر یافتن به مقصود.» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۳)؛ ولی در عین حال، کتاب از نظم نسبی خوبی برخوردار است؛ زیرا در هر یک از دعاها و حرزها، ابتدا از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شروع و به امام زمان عجل الله تعالی فرجه ختم نموده و پس از آن، از غیر ائمه علیهم السلام هم مواردی نقل نموده است.

۱۳۱

حسنا

بررسی تحلیلی اعتبار و جایگاه کتاب مهج الدعوات و منهج العبادات / عباس محمودی

۶. نسخه‌ها و چاپ‌ها

قوت نسخه کتاب، دلیل اهتمام بزرگان به آن است. قدمت، شهرت، تعدد نسخه، جایگاه مستنسخان و کیفیت ظاهری آن، از عوامل تاثیرگذار بر قوت نسخه است. نسخه‌های متعددی از کتاب *مهج الدعوات* وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

✓ نسخه‌ای کامل که در سال ۹۶۳ هجری قمری توسط احمد بن احمد بن احمد کتابت شده و در کتاب‌خانه نسخ دروایش شیخیه کرمان نگهداری می‌شود.

✓ نسخه‌ای کامل از این کتاب که در سال ۹۷۵ هجری شمسی نگارش شده و در کتاب‌خانه نسخ دروایش شیخیه کرمان نگهداری می‌شود. کاتب این نسخه مشخص نیست.

✓ نسخه‌ای کامل که در سال ۹۹۲ هجری شمسی کتابت شده و در کتاب‌خانه ولی عصر عجل الله فرجه الشریف خوانسار موجود است. کاتب این نسخه مشخص نیست.

✓ نسخه‌ای کامل از این کتاب که توسط سلار بن احمد بحرانی در سال ۱۰۷۴ هجری شمسی کتابت شده و هم‌اکنون در کتابخانه نسخ دروایش شیخیه کرمان نگهداری می‌شود.

✓ نسخه‌ای ناقص از کتاب که در ۴۹۰ صفحه موجود است و در کتابخانه کاشف‌الغطاء نجف موجود است. کاتب این نسخه مشخص نیست. (برای اطلاع از نسخه‌های خطی ر.ک: سایت گنجینه باز نسخه‌های خطی اسلامی و ایرانی)

✓ نسخه‌ای که در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی وجود دارد. تاریخ کتابت این نسخه ۱۱۲۰ هجری قمری و به همراه ترجمه فارسی است؛ اما مترجم آن نامعلوم است.

✓ نسخه دیگری که در کتابخانه آیت الله سید عبدالحسین طیب وجود دارد و آغاز آن افتادگی دارد.

✓ نسخه‌ای از ترجمه مهج الدعوات که در قرن دوازده کتابت شده و در کتابخانه ملک موجود است.

✓ نسخه‌ای که به خط محمد مومن بن حاجی محمد معلم شهرزادی در تاریخ ۱۰۷۱ هجری قمری به کتابت درآمده و در کتابخانه الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود.

✓ نسخه‌ای از متن و ترجمه که توسط محمد تقی طبسی از عالمان قرن ۱۲ هجری به درخواست شاه سلطان حسین صفوی ترجمه، کتابت و تصحیح شده و در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

مهج الدعوات بارها به چاپ رسیده از جمله:

✓ در بمبئی سال ۱۲۹۹ هجری و در همان سال در ایران.
✓ در سال ۱۳۳۴ هجری در تبریز، در این چاپ، مقدمه ای با عنوان طاووسیه،
از سید محمود حسینی طباطبائی تبریزی در ابتدای آن آمده که شرح حال خاندان
ابن طاووس است.

✓ چاپ کتاب همراه با ترجمه صدرالمعالی در حاشیه کتاب در سال ۱۳۲۳
هجری.

✓ چاپ کتاب توسط انتشارات دارالذخائر قم از روی نسخه سال ۱۳۲۳
هجری عکس برداری شده است. در این چاپ، ترجمه و حواشی و رساله
طاووسیه همراه کتاب هستند.

✓ چاپ دار انوار الهدی در سال ۱۳۸۴ هجری شمسی.

ج) ملاک‌های مربوط به متن کتاب

یکی از ملاک‌های عمده در سنجش اعتبار منابع حدیثی، قوت و ضعف متن کتاب
و روایات موجود در آن است این معیار در بین قدمای بیشتر مورد توجه بوده است؛
زیرا قدما توثیق و تضعیف خود را مبتنی بر نقد محتوایی کتاب‌های افراد می‌کردند
و آن چه موجب حکم به وثاقت یک راوی می‌شد، پذیرفتنی بودن آموزه‌های او
بود. (ر.ک: حسینی، ۱۳۹۰، ۱۰ و ۱۱/۱۸-۴۷) اعتبار متن به عوامل متعددی وابسته
است که از جمله آنها، موافقت با عقل، هم‌خوانی با مسلمات مذهب، مویدات متنی
از سایر منابع و کمی آسیب‌های حدیثی مربوط به متن است.

۱. هم‌خوانی با مسلمات دین و مذهب

برخی آموزه‌ها جزو ضروریات دین یا مذهب شناخته می‌شود. (برای مثال، خاتمیت از ضروریات دین اسلام بوده و اصل «امامت» از ضروریات مذهب شیعه است) ملاک حجیت این ضروریات، کتاب و سنت است. بنابراین هر مقدار متن با مسلمات دین و مذهب هم‌خوانی بیشتری داشته باشد، از ارزش و اعتبار بیشتری برخوردار خواهد بود. دعاها و اذکار کتاب مهج الدعوات نه تنها با مسلمات دینی تناقض ندارد بلکه مویدات فراوانی دارد به عنوان نمونه در حرز امام جواد علیه‌السلام، به وحدانیت خدای متعال، نبوت انبیای اول‌العزم و خاتمیت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله که از مسلمات مذهب است، شهادت داده شده است. (أَشْهَدُ أَنَّ نُوحًا رَسُولُ اللَّهِ وَ أَنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلُ اللَّهِ وَ أَنَّ مُوسَى كَلِيمُ اللَّهِ وَ نَجِيُّهُ وَ أَنَّ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ كَلِمَتُهُ وَ رُوحُهُ وَ أَنَّ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ). (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۴۱) هم‌خوانی با مسلمات دین و مذهب با دو معیار قرآن و سنت قطعیه ارزیابی می‌گردد.

۱-۱. قرآن

متن و محتوای دعاها در این کتاب با قرآن و سنت قطعیه تناقضی ندارد به گونه‌ای که شاید بتوان ادعا نمود همه متون آن منطبق با قرآن بوده و از قرآن تاسی نموده است. به عنوان نمونه، سید بن طاووس هنگام نقل حرز امام سجاد علیه‌السلام می‌نویسد: «وَهُوَ مُخْرَجٌ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى ...». (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۱)

یکی از روشهای مرسوم اهل بیت علیهم السلام، تضمین از قرآن کریم در کلام خود است که دلالت بر هم‌خوانی و هم‌سویی کلام با قرآن دارد و بر اعتبار آن می‌افزاید. جای جای دعاهای و حرزهای کتاب مهج الدعوات اقتباس یا تلمیح از قرآن کریم است به عنوان نمونه هنگام احتمال ارتکاب عمل ناپسندی از عبارت «أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي» استفاده می‌نماید که اشاره به آیه ﴿وَمَا أُبْرئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي...﴾ (یوسف: ۵۳) دارد.

۱-۲. سنت قطعیه

روایات فراوانی در باب شروع کارها، با نام خدای متعال وجود دارد تا جایی که معصومان علیهم السلام شروع نمودن کارها با نام خدا را سبب ابتر شدن آن دانسته‌اند. (ر.ک: ابن اشعث، بی تا: ۲۱۴؛ العسکری علیه السلام، ۱۴۰۹: ۲۵) و سیره خود آن بزرگواران چنین بوده که به هیچ کاری بدون نام پروردگار اقدام نمی‌نمودند. یکی از نکات مثبت کتاب مهج الدعوات که بر اعتبار متن آن می‌افزاید شروع همه دعاهای و احراز آن با نام خدای متعال است. همچنین روایات متعددی وجود دارد که هر دعایی قبل از آن حمد الهی نباشد ابتر می‌گردد. (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۰۴/۲) این مطلب نیز در دعاهای مهج الدعوات مشهود است. یکی دیگر از موارد هم‌خوانی دعاهای این کتاب با سیره اهل بیت علیهم السلام، ذکر صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله به همراه عبارت «و آل محمد»، بعد از حمد الهی در دعاهای است که از سنتهای شیعی محسوب می‌گردد.

۲. مویدات متنی از سایر منابع روایی

بسیاری از حرزها و دعاهای کتاب مهج الدعوات در آثار گذشتگان قبل از سید بن طاووس آمده است. به عنوان نمونه دعایی که جامع نامیده شده و ابتدای آن چنین شروع می‌شود «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ آمَنْتُ بِاللَّهِ...» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۷۲) در الکافی (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۸۷/۲) و تهذیب الاحکام، (طوسی، ۱۴۰۷: ۷۶/۳) آمده است. گرچه برخی دعاهای این کتاب منفرد بوده؛ اما با توجه به سندهایی که سید برای آنها ذکر نموده و اطمینانی که از جهت صدور آن از معصوم داده است، این نقص جبران می‌گردد؛ به عنوان نمونه گرچه دعای علوی مصری در کتابی قبل از سید یافت نشد؛ اما اینکه سید چند طریق برای آن ذکر نموده علاوه بر آنکه خود می‌گوید در کتابهای دیگرش مانند «إِغَاثَةُ الدَّاعِي وَ إِعَانَةُ السَّاعِي» هم با طریق دیگری آورده، (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۹۴) نوعی اطمینان نفس حاصل می‌گردد. شاید به همین دلیل است که علاوه بر آنکه بزرگانی مانند علامه مجلسی در بحارالانوار، (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۶/۹۲) حویزی در نورالثقلین (العروسی الحویزی، ۱۴۱۵: ۹۲/۴) و ابن مشهدی در کنزالدقائق (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۵۷۲/۹) همین دعا را از کتاب مهج الدعوات ذکر کرده‌اند.

یکی دیگر از دعاهایی که از منفردات این کتاب است دعایی است که سید آن را نسخه دیگری از دعای عشرات دانسته است؛ اما افراد این دعا نیز ضعیفی بر آن وارد نمی‌کند؛ زیرا قبل از این دعا، سید دعای عشراتی دیگر نقل نموده و هنگام آن

می‌گوید: «برای این دعا شش روایت مختلف یافتیم که از آنها در این کتاب دو روایت را ذکر کرده‌ام و بدان این دعا با عظمت و از اسرار الهی است و آن را ذکر کردم تا بزرگی قدر و مرتبه این دعا بر خداشناسان و صاحبان عقل ظاهر شود» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴۵)؛ اما پس از نقل دعای دوم می‌نویسد: «می‌دانم این دعا از جانب خدای متعال است و بر روایت قبلی ترجیح دارد.» (ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴۹) حال با چنین توصیف و تاییدی که از جانب سید بن طاووس در عظمت این دعا و وجه صدور آن آمده است آیا انفراد آن در این کتاب، تضعیف و تنقیصی بر آن وارد می‌نماید.

۳. کمی آسیب‌های حدیثی مربوط به متن

متون حدیثی در طول تاریخ، متحمل آسیب‌های فراوانی گردیده است. بدیهی است هرچه روایات یک کتاب از آسیب‌های کمتری برخوردار باشد، اعتبار آن مضاعف می‌گردد. گرچه برخی آسیب‌ها مانند نقل به معنا و تصحیف در *مهج الدعوات* یافت گردید؛ اما نمونه‌های موجود از موارد مخل به معنا نیست و از آنجا که چنین مواردی به طور طبیعی در همه کتاب‌های حدیثی وجود دارد، آسیبی برای اعتبار کتاب تلقی نمی‌گردد.

۴-۱) نقل به معنا

برخی از نمونه‌های نقل به معنا هم در کتاب مهج الدعوات یافت می‌شود؛ اما در نمونه‌هایی به دست آمده با استقراء، موردی که مغلّب به معنا باشد، مشاهده نشد به عنوان نمونه در حرز امام کاظم علیه‌السلام آمده است «... وَ مِنْ شَرِّ كَيْدِهِمْ وَ حَوْلِهِمْ وَ ...». که در برخی نسخه‌ها به جای «کیدهم»، «مکّرهم» وجود دارد. گرچه ظاهراً نقل به معنا اتفاق افتاده؛ اما هر دو می‌تواند صحیح باشد؛ زیرا هر دو در امور خیر و شر به کار می‌روند هرچند ظاهراً کید قوی‌تر از مکر است؛ زیرا کید، بنفسه متعدی است ولی مکر، به وسیله حرف، متعدی می‌شود. (ر.ک: قرشی بنایی، ۱۴۱۲:

۲۶۵/۶؛ مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۴۴/۱۰)

نمونه دیگر در عبارت «جَبْرَيْلُ عَنْ يَمِينِي وَ مِيكَائِيلُ عَنْ شِمَالِي.» است که در برخی نسخه‌ها، به جای «شِمَالِي»، «يَسَارِي» آمده که باز هم اشکالی در معنا ایجاد نمی‌کند؛ زیرا هر دو به یک معنا و مقابل «یمین» هستند. (در این مثال، تشخیص اینکه در اصل، «شمالی» یا «یساری» بوده، مشکل است؛ زیرا در روایات متعددی «یساری» آمده است. به عنوان نمونه: (ر.ک: صدوق، ۱۳۷۶: ۱۹۶؛ صدوق، ۱۳۶۲: ۳۵۶) و در تعدادی از نسخه‌ها و کتابهای دعایی «شمالی» آمده است. (به عنوان نمونه ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴)

۴-۲) تصحیف

گرچه مواردی از تصحیف در این کتاب یافت می‌شود؛ اما تصحیف‌هایی که مغلّ در معنا بوده و باعث کج‌فهمی روایت گردد، یافت نشد. به عنوان نمونه در حرز امام سجاد علیه‌السلام عبارت «صَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ» آمده است در حالی‌که بحارالانوار به نقل از مهج الدعوات، «صَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۳/۳۱۲؛ ۱۹۳/۹۱) و مکارم الاخلاق، «شَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۴۱۶) آورده است. این مطلب گرچه نشان از رخداد تصحیف در این عبارت است؛ اما ضربه‌ای به اعتبار کتاب وارد نمی‌کند؛ زیرا چنین تصحیف‌هایی در غالب کتاب‌های حدیثی به وفور یافت می‌شود. (هر سه عبارت به یک معنا است. شَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ: بستم دهان جن را؛ صَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ: جلوگیری کردم از دهان جن؛ ج: سَدَدْتُ أَفْوَاهَ الْجِنِّ: گرفتم دهان جن را) نمونه دیگر، عبارت «جَبْرَائِيلُ عَنْ يَمِينِي وَ مِيكَائِيلُ عَنْ شِمَالِي» (به عنوان نمونه ر.ک: ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴) است که در برخی نسخه‌ها «يَسَارِي» آمده است. (به عنوان نمونه: ر.ک: صدوق، ۱۳۷۶: ۱۹۶؛ صدوق، ۱۳۶۲: ۳۵۶/۲)

۴-۵) رکاکت متن

یکی از معیارهای تقویت اعتبار روایت، عدم وجود الفاظ رکیک در متن حدیث است تا جایی که رکاکت متن به تنهایی عامل وضع و ردّ روایت شناخته شده است. (ر.ک: نصیری، ۱۳۹۰: ۶۸۳) از سوی دیگر برخی علما، از بلاغت متن برای

پذیرش یا عدم پذیرش یک روایت کمک گرفته‌اند. به عنوان نمونه طنطاوی از بلاغت متن صحیفه سجادیه برای اعتبار آن بهره می‌گیرد و در این باره می‌گوید: «من هرچه در آن مطالعه و دقت می‌کنم می‌بینم که آن بالاتر از کلام مخلوق و دون کلام خالق است، راستی چه کتاب کریمی است!» (ر.ک: علی بن الحسین علیه‌السلام، مقدمه کتاب) در کتاب *مهج الدعوات* نه تنها عبارات سست و موهون که سبب یافت نشد، بلکه بلاغت و زیبایی متن دعاها و حرزهای آن، قرینه‌ای بر صدور آن از جانب معصوم علیه‌السلام است و بر اعتبار آن می‌افزاید.

نتیجه‌گیری

متن کتاب *مهج الدعوات* قابل اعتماد است، گرچه برخی متون آن منفرد بوده و در آثار متقدمان از سید بن طاووس یافت نشد، اما قوت متن، آن را جبران نموده و عظمت شخصیت سید بن طاووس آن را قابل اعتنا می‌سازد. تایید محتوای کتاب توسط مولف و باب‌بندی و نظم نسبی آن نیز که حاکی از اهتمام سید بن طاووس نسبت به اثرش می‌باشد، از دیگر قوت‌های این کتاب به شمار می‌رود. نسخه‌های متعدد این کتاب نیز نشان از اهتمام علما به آن دارد علاوه بر آنکه هم‌خوانی متون کتاب با مسلمات دین و مذهب و داشتن مویدات متنی از سایر منابع، به این اثر، اعتباری مضاعف بخشیده است. لذا در مجموع می‌توان گفت بر اساس این الگوی اعتبارسنجی، کتاب *مهج الدعوات*، بیشتر ملاک‌های اعتبار افزایی را دارا است و تا

زمانی که برای هر یک از متون آن به‌طور خاص خلافتی ثابت نشود، قابل اعتنا و اعتماد است.

منابع:

۱. قرآن کریم - کتاب
۲. ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات (الأشعثیات)، تهران، مکتبه النینوی الحدیثه، بی‌تا، اول.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی، فلاح السائل و نجاح المسائل، قم، بوستان کتاب، ۱۴۰۶ ه.ق.
۴. ابن طاووس، علی بن موسی، کشف المحجبه یا فانوس، ترجمه اسد الله مبشری، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، اول، ۱۳۶۸ ه.ش.
۵. ابن طاووس، علی بن موسی، الإقبال بالأعمال الحسنه، تصحیح: قیومی اصفهانی، جواد، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۷۶ ه.ش.
۶. ابن طاووس، علی بن موسی، الأمان من أخطار الأسفار و الأزمان، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، اول، ۱۴۰۹ ه.ق.
۷. ابن طاووس، علی بن موسی، سعد السعود للنفوس منضود، دار الذخائر، قم، چاپ اول، بی‌تا.
۸. ابن طاووس، علی بن موسی، فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین ربّ الأرباب فی الإستخارات، تصحیح: خفاف، حامد، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، اول: ۱۴۰۹ ه.ق.
۹. ابن طاووس، علی بن موسی، فرج المهموم فی معرفه نهج الحلال من علم النجوم، دار الذخائر، قم: اول، ۱۳۶۸ ه.ق.

۱۰. ابن طاووس، علی بن موسی، مهج الدعوات و منهج العبادات، دار الذخائر، قم، اول، ۱۴۱۱ه.ق.
۱۱. افندی اصفهانی، میرزا عبد الله، تعلیقه أمل الآمل، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۱۰ه.ق.
۱۲. امین، سید محسن، أعیان الشیعه، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۰۶ق.
۱۳. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعه إلى تصانیف الشیعه، بی جا، بی تا.
۱۴. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، طبقات اعلام الشیعه، بیروت، ۱۹۷۲م.
۱۵. حسن بن علی علیه السلام، التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری علیه السلام، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام، اول، ۱۴۰۹ه.ق.
۱۶. حسینی تهرانی، سید محمد حسین، مهرتابان، باقرالعلوم، ۱۳۶۰ه.ش.
۱۷. حسینی تهرانی، محمد حسین، معاد شناسی، مشهد مقدس، علامه طباطبایی ره، هفدهم، ۱۳۹۵ه.ش.
۱۸. حسینی جلالی، سید محمد حسین، فهرس التراث، قم، دلیل ما، ۱۴۲۲ه.ق.
۱۹. سبحانی، جعفر، موسوعه طبقات الفقهاء، قم، موسسه امام صادق علیه السلام، اول، ۱۳۷۶ه.ش.
۲۰. صدوق، محمد بن علی، الأمالی، تهران، کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ه.ش.
۲۱. صدوق، محمد بن علی، الخصال، تصحیح غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین، اول، ۱۳۶۲ه.ش.
۲۲. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم، الشریف الرضی، چهارم، ۱۳۷۰ه.ش.
۲۳. طبسی، محمد تقی بن علی نقی، ترجمه مهج الدعوات و منهج العبادات، تهران، رایحه، اول، ۱۳۷۹ه.ش.
۲۴. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، تصحیح: خرسان، حسن الموسوی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ه.ق.

۲۵. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، **تفسیر نور الثقلین**، تصحیح: رسولی محلاتی، سید هاشم، قم، اسماعیلیان، چهارم، ۱۴۱۵ه.ق.
۲۶. علی بن الحسین علیه السلام، **صحیفه سجادیه**، چاپ کتابخانه آیت الله مرعشی، مقدمه.
۲۷. غروی نایینی، نهله، **محدثات شیعه**، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، دوم، ۱۳۸۶ه.ش.
۲۸. قرشی بنایی، علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ششم، ۱۴۱۲ه.ق.
۲۹. قمی، شیخ عباس، **الفوائد الرضویة فی أحوال علماء المذهب الجعفریة**، ترجمه و تحقیق ناصر باقری بیدهندی، قم، نشر بوستان کتاب، ۱۳۸۵ه.ش.
۳۰. قمی، شیخ عباس، **الکنى و الالقاب**، مکتبه الصدر، تهران، بی تا.
۳۱. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، **تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب**، تحقیق: درگاهی، حسین، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۶۸ه.ش.
۳۲. کلبرگ، اتان، **کتابخانه ابن طاووس**، ترجمه علی قرایی و رسول جعفریان، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷ه.ق.
۳۴. مجلسی، محمد باقر، **کتاب الإجازات در بحار الانوار**، بیروت، نشر مؤسسه وفاء، سوم، ۱۴۰۳ه.ق.
۳۵. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **بحار الانوار**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ه.ق.
۳۶. محمد بن الحسن، الحر العاملی، **أمل الأمل**، بیروت، مؤسسه تاریخ العربی، اول، ۱۴۳۱ه.ق.
۳۷. محمد بن محمد نعمان، شیخ مفید، **المقنعه**، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۰ه.ق.
۳۸. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اول، ۱۳۶۸ه.ش.
۳۹. نصیری، علی، **روش شناسی نقد احادیث**، قم، وحی و خرد، اول، ۱۳۹۰ه.ش.

۴۰. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، الخاتمه، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، اول، ۱۴۰۸ه.ق.

- مقالات

۱. ایزدی فر، علی اکبر، محسنی دهکلانی، محمد، حسین نژاد، سید مجتبی، بررسی اعتبار روایات تحف العقول، علوم قرآن و حدیث، ۹۶، ۱۳۹۵.

۲. آزادی، پرویز، بررسی جایگاه، اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمه، مطالعات قرآن و حدیث، ۸، ۱۳۹۰.

۳. جعفریان، رسول، ادب دعا در شیعه، نامه مفید، ۵، ۱۳۷۵ه.ش.

۴. حسینی، سید علیرضا، اعتبار سنجی احادیث شیعه، حدیث اندیشه، ۱۰ و ۱۱، ۱۳۹۰ه.ش.

۵. کلانتری، علی اکبر، ارزش و جایگاه کتاب دعائم الاسلام در فقه شیعه، فصلنامه فقه، ۱۶ و ۱۷، ۱۳۷۷ه.ش.

۶. محمودی، عباس، بررسی تحلیلی اعتبار و جایگاه کتاب طب النبی صلی الله علیه و آله، حدیث حوزه، ۷، ۱۳۹۲.

۷. هاشمی، سیده فاطمه، بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، دوم، ۱۳۸۷ه.ش.

- پایان نامه

۱. احسانی فر، محمد مهدی، ملاک‌های اعتبارسنجی منابع حدیث شیعه، محمد احسانی فر، دانشکده علوم حدیث، کارشناسی ارشد، آذر ۱۳۸۹ه.ش.